



Євген Нахлік

### “ФІЛОСОФІЯ ТРАГІЗМУ”: ТОПОС КАЯТТЯ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ЗАПИТАННЯ РОМАНТИКІВ

Вияви трагічного світосприймання та екзистенційних роздумів романтиків досі не викликали належної уваги українських літературознавців (за винятком науковців діаспори). Погляньмо під цим кутом зору на творчість Т.Шевченка в контексті російських і польських романтиків.

Знаходячи в поезії О.Пушкіна зазвичай мало зауважувані в ній “почуття гіркоти, глибокого суму, розчарування, свідомості іманентного трагізму життя”, С.Франк зводив його “песимістичну філософію” до двох основних положень:

– людський дух у своїх заповітних мріях і сподіваннях самотній серед об’єктивного світу реальності (“равнодушная природа” в медитації “Брожу ли я вдоль улиц шумных...”; соціум як чуже й байдуже середовище, бездушна юрба);

– усередині самого себе людський дух теж наражається на небезпеку з боку ірраціональних, хаотичних, бунтівливих пристрастей самої людської душі, які тягнуть її до загибелі<sup>1</sup>.

До цього слід додати, що “зрілий” Пушкін мав проблеми і з боку релігійного світосприймання – відчував потребу і відсутність злагоди з Богом, з Божим Провидінням і навіть байдужість, несправедливість і ворожість трансцендентного світу до людської долі (вірш “Дар напрасный, дар случайный...”). Прикметним афоризмом починається “маленька трагедія” “Моцарт и Сальери”: “Все говорят: нет правды на земле. / Но правды нет – и выше. Для меня / Так это ясно, как простая гамма”<sup>2</sup>. Подібну тотальну зневіру виражено і в Шевченковій антидидилії “Не завидуй багатому...”: “Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі”<sup>3</sup>. Шевченко висловлює свій погляд від імені власне автора, і його думка звучить як вияв релігійного скептицизму. Пушкін же вкладає подібну гадку в уста підступного заздрісника, лиходія, і цим надає вимовленій сентенції сатанинського звучання. Сальєрі не заперечує існування потойбічного світу (зокрема, його “раю”), але закидає Богові несправедливість порядкування світом – тут уже артикулюється байронічний мотив богоборства. Приблизно такі самі невідчепні бунтівні підозри, претензії, образи (Пушкін, “Потомок негров безобразный” – за автоописом у посланні “Юрьеву”, болісно переживав арапську потворність свого обличчя) нуртували, вочевидь, і в глибинах поетової душі, адже в кожному зі створених

<sup>1</sup> Франк С. Светлая печаль // Пушкин в русской философской критике: Конец XIX – первая половина XX в. – М., 1990. – С. 468, 471–472; див. також: Франк С. О задачах познания Пушкина // Там само. – С. 448–449.

<sup>2</sup> Твори Пушкіна цитуються за вид.: Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10 т. – Изд. 3-е – М., 1962–1966. Далі в тексті зазначаємо том римською цифрою, сторінку арабською.

<sup>3</sup> Цитуємо поетичні твори Шевченка (із зазначенням назви і номерів віршованих рядків) за вид.: Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1, 2. Листи подаємо за вид.: Шевченко Т. Повне збір. творів: У 6 т. – К., 1964. – Т. 6. Далі вказуємо в тексті том і сторінку.

автором персонажів (його літературних “дітей”) є частинка його самого. Утім, як проникливо зазначив про вищезитовану сентенцію пушкінського Сальєрі Л. Шестов, “немає жодної людини на землі, яка б у цих простих і глибоких словах не пізнала власних найнестерпніших сумнівів”<sup>4</sup>.

Пушкінську увагу особливо привертала трагедія моральної свідомості — той трагізм гріховної людської душі, який полягає у докорах сумління (у цьому до нього близький З.Красінський, який в останні роки життя теж відчував гризоти совісті, самокритично ставився до пройденого шляху, але, не маючи такого сильного характеру, як Пушкін, переважно нив, схилявся до мелодраматизму — і то не у віршах, а в листах). Пушкіна більше, ніж Шевченка, охоплювало відчуття, що доля карає його за давні провини, — це відчуття він проніс од юності (“За старые грехи наказанный судьбой...”, 1819, — віршовий відгук на своє зараження венеричною хворобою) до зрілості (“Кто жил и мыслил, тот не может / В душе не презирать людей; / Кто чувствовал, того тревожит / Призрак невозвратимых дней: / Тому уж нет очарований. / Того змия воспоминаний, / Того раскаянье грызёт”. — “Евгений Онегин”, розділ 1, стр. XLVI; 1823; “Воспоминание”. — “Когда для смертного умолкнет шумный день...”, 1828; “Воспоминания в Царском Селе”, 1829), а фактично до кінця життя (“Напрасно я бегу к сионским высотам...”, 1836). За принципом художньої еманції Пушкін переносив притаманну йому схильність до мук совісті на власних персонажів. Так, цей лейтмотив пронизує поему з кримінально-психологічним сюжетом “Братья-разбойники”, надаючи їй глибини у вираженні людської душі, психологічної інтриги й непроминальної цінності: спочатку брати “совесть отогнали прочь” (IV, 168), потім в одного з них при смерті, у стані марення розпалюються “Докучной совести мученья”, “Всех чаще образ старика, / Давно зарезанного [...], / Ему на мысли приходил”, і він безтямки молив брата не різати старця (IV, 170), а, врешті, у другого брата, який залишився живий і не покинув розбійницьких манівців, під впливом урізаних у пам’ять братових молінь “На беззащитные седины / Не подымается рука” (IV, 174). З невідомого тепер рукопису Пушкіна В.Жуковський вніс до тексту посмертного видання поеми, зокрема, такі завершальні рядки, в яких змальовано гурт розбійників за спільною розмовою і зроблено прикінцевий морально-психологічний акцент: “У всякого своя есть повесть, / Всяк хвалит меткий свой кистень. / Шум, крик. В их сердце дремлет совесть. / Она проснётся в чёрный день” (IV, 512). “Пушкін не має суперників у російській літературі в описі мук совісті, каяття”, та водночас “Пушкін знає, що безплідне каяття за непоправне минуле, дійшовши до межі, може перейти в *покуту*, моральне очищення і просвітління”<sup>5</sup>.

Шевченко ж, хоч як страждав, усе-таки не відав ні таких серйозних мук совісті, ні такого глибокого каяття. По-перше, тому, що він, на відміну від Пушкіна, не мав за собою аж так багато підстав почувати докори сумління і каятися. По-друге, тому, що з цього погляду він був зовсім іншим психологічним типом: волів шукати причини своїх бід не так у самому собі (хоча й цього не уникав), як іззовні — у соціальних та метафізичних чинниках. Як пояснює раціоналістична філософія, “претензія до інших або до долі є різновидом захисної позиції.

<sup>4</sup> Шестов Л. Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления. — Л., 1991. — С. 76.

<sup>5</sup> Франк С. Светлая печаль. — С. 473. “Схильність до загальної песимістичної оцінки життя у Пушкіна” відзначав також В. І. Іванов, зауваживши при цьому, що “ніхто з поетів — хіба що Бодлер і Верлен — не виразив з такою силою, як Пушкін, мук каяття і душевної скрухи. Прозирливо удивляється він у темну глибину, де живлять свій корінь убивчі пристрасті, що розквітають пекельним садом смертних гріхів” (Іванов В. Два маяка // Пушкин в русской философской критике... — С. 256).

Перекладаючи на оточення провину за власні невдачі, діючий суб'єкт захищає таким чином власну позитивну самооцінку<sup>6</sup>. Шевченко гнітився своїм безправним становищем заслання-солдата, дошукувався причин власних страждань, але не стільки каюся, скільки звинувачував. Гіпертрофована націленість на звинувачення притлумлювала покайну свідомість, стримувала розвиток покутних мотивів, обвинувачувальна інтонація перешкоджала розгортанню інтонації каяття. Виявлялася в цьому й інтуїтивна захисна психологічна реакція: звинувачувальна патетика оберігала цілісність особистісного “я” поета від розпаду, деструкції, чим загрожував би йому надмірний розвиток покайного мазохізму (таке лихо, до речі, спіткало Гоголя).

Щоправда, на засланні Шевченка деколи охоплювали покайні настрої. Хоча в одному з перших віршів періоду заслання – “N. N.” – “О думи мої! О славо злая!..” (1847) він і задекларував, що не кається у своїй “славі злій” за власні поетичні “думи” (“За тебе марно я в чужому краю / Караюсь, мучуся... але не каюсь!..”), усе-таки вже в написаному того самого року посланні “А.О.Козачковському” зізнавався в запізненому каятті (“Не поможе милий Боже, / Як то кажуть люде. / Буде каяння на світі, / Вороття не буде”. – р. 111–114), картав себе за те, що не зумів як слід розпорядитися своєю волею, вберегти її (“А малась воля, малась сила, / Та силу позички зносили, / А воля в гостях упилась / Та до Миколи заблудила... / [...] на позорище ведуть / Старого дурня муштровать. / Щоб знав, як волю шанувати, / Щоб знав, що дурня всюди б'ють”. – р. 106–109, 119–122), підозрював, що “Господь карає” його “за того п'ятака, / Що вкрав маленьким у дяка” на “паперу аркуш” (р. 1–6, 24–26), а відтак навіть винуватив у власній недолі свій поетичний дар та оприлюднення власних віршів (а властиво, себе за бажання слави): “Слухай, брате, та научай / Своїх малих діток, / Научай їх, щоб не вчилися / Змалку віршовати, / Коли ж яке поквартиться, / То нищечком, брате. / Нехай собі у куточку / І віршує й плаче / Тихесенько, щоб Бог не чув, / Щоб і ти не бачив. / Щоб не довелося, брате, / І йому каратись. / Як я тепер у неволі / Караюся, брате” (р. 31–44). Мотив каяття за власне літературне минуле прозирає й у вірші “Чи то недоля та неволя...” (1850) – у наріканнях ліричного героя на тих “поганих” земляків-“нехристиян”, котрі його “писать / Погані вірші научили”<sup>7</sup>. Але чого нема в Шевченковій поезії, то це каяття перед миколаївським режимом, російським царизмом. (Мова, отже, не про конкретне тривіальне каяття перед владою чи певною особою, а про вияви покайної свідомості як такої, про метафізичну потребу, внутрішній стан каяття, що мимоволі охоплює людську душу, вирвану зі звичного життєплину й збентежену негараздами, що невідь-чому випали знезацька на її долю).

За Шевченком, трагізм людського буття зводиться до страждання людини від зла, яке вона не здатна викоренити й походження якого не в силі збагнути. Поет страждав переважно від зовнішнього світу: його несправедливості, нелюдності, соціальної та національної нерівності, нерівноправності, від власної неволі (“В неволі тяжко, хоча й волі...”, “Не молилася за мене...”,

<sup>6</sup> Гжегорчик А. Життя як виклик: Вступ до раціоналістичної філософії / Пер. з польськ. – Варшава, 1996. – С. 98–99.

<sup>7</sup> Пор. у листі до С. Гулака-Артемівського від 15 червня 1853 р.: “[...] мне запрещено писать (окроме писем) и рисовать, – вот где истинное и страшное наказание. Шесть лет уже прошло, как я мучуся без карандаша и красок. Горю! и ещё горю! От до чего довели мене стишки, трижды проклятые...” (6, 84). Тут впадає в око притаманна Шевченкові амбівалентність: він страждає від того, що не має права писати, і водночас проклинає написане; скільки в цьому зізнанні щирості, а скільки – удаваності від остерігання можливої перлюстрації листа?!

“Ну що б, здавалося, слова...”, “Г. З.”. — “Немає гірше, як в неволі...”, “Лічу в неволі дні і ночі...” та інші поезії років заслання), від невлаштованості свого життя, що вже згасало (“Минули літа молодії...”, “Якби з ким сісти хліба з’їсти...”). Щоправда, інколи Шевченка лякали розпука й озлобленість, що охоплювали його “душу чистую” в жорстоких умовах заслання, “В оцій незамкненій тюрмі” (“І небо невмите, і заспані хвилі...”), від гнітючого відчуття змарнованого життя й безвиході (“Душі убогої цураюсь, / Своєї грішної душі!” — “Чи то недоля та неволя...”), але ці мотиви звучали в його поезії епізодично. Лист до Я.Кухаренка від 1 квітня 1854 р. свідчить, що в безперспективних умовах заслання у поета прорвалося відчуття одвічної гріховності людської природи, а звідси її приниження, а відтак і самобичування: “Як-то швидко ті літа минають; молодії то ще так і сьак, а що вже ті старі (погані літа), то так і летять, неначе той шуліка за куркою: так вони за нашою мерзенною грішною душою” [6, 93]. При цьому метаморфоза “душі чистої”, “святої” ліричного героя у “грішну душу” (на цьому семантичному контрасті побудовано вірш “Чи то недоля та неволя...”) відбулася внаслідок несприятливої дії зовнішніх чинників (“недоля”, “неволя”, “літа” “розбили душу”, опаскудило життя “з людьми в паскуді”), а не внутрішньої заданості.

Тим часом поетичний світ пізнього Пушкіна виявляє страждання автора (ліричного героя) передусім од своєї *внутрішньої* дисгармонії: “В бездействии ночном живей горят во мне / Змеи сердечной угрызенья; / [...] в уме, подавленном тоской, / Теснится тяжких дум избыток” (“Воспоминание”. — “Когда для смертного умолкнет шумный день...”, 1828). У вірші “В часы забав иль праздной скуки...” (1830) ці внутрішні страждання поет іще точніше визначає як “раны совести моей”, а в мініатюрі “Напрасно я бегу к сионским высотам...” (1836) — як переслідування його вразливої свідомості “грехом алчным”. Отже, трагізм у світовідчутті Шевченка мав передусім позаособистісне походження, а у світовідчутті Пушкіна — переважно глибоко особистісний характер.

Якщо на позір Шевченко, якого не минали напади болісних мук каяття, докорів сумління, усе-таки не дозволяв їм опанувати його єство, не концентрував на них увагу ліричного суб’єкта, то в глибинних нуртах його поезія — це, властиво, рух до очищення гріховної людської природи від заподіяного зла, до сублімації гріхів роду праведністю й покутою; це переродження легковажних, несвідомих чи заклятих переступників, шлях трансформації грішників, “юродивих” у покутників або й навіть праведників, у “святих” (“Великий льох”, “Наймичка”, “Відьма”, “Княжна”, “Москалева криниця”, “Варнак”, “Меж скалами, неначе злодій...”, “Марія”, “Осія. Глава XIV”).

Таким, власне, був і життєвий шлях самого Шевченка — від дивакуватого хлопчиська, “юродивого” й “химерного” юнака й поета до мученика за “святу волю”, грішника й покутника, а відтак “національного пророка”, “батька Тараса”, врешті, “святого”. Г. Грабович, який досі чи не єдиний відважився заговорити про топос каяття у Шевченковій поезії періоду заслання (“Його відчуття — хвороблива і болюча суміш іронії, докорів сумління, каяття і різкої бравади [бракує ще: звинувачень. — Є. Н.] [...]”). Вершини його самокатування сягає в “Чи то недоля та неволя...”, творі, в якому поет ототожнює свою цілковиту (!) моральну деградацію з писанням поганих віршів [...]), слушно пов’язує його з топосом мучеництва, а відтак пророчої місії: “Потерпаючи від докорів сумління, відчуття провини та болю самотності, він водночас постійно творить і стверджує свою поетичну місію як святу справу. [...] Пророк потребує й породжує грішника,

грішник – пророка”<sup>8</sup>. Однак топос каяття мав у Шевченка і самодостатнє значення, вилившись у самоцінний особистісно-екзистенційний струмінь його поезії періоду заслання.

У Шевченковій поезії вражає величезна кількість не лише філософсько-песимістичних (упереміж з оптимістичними), а й трагічних мотивів, епізодів, сюжетів, до того ж, переплетених із зображенням кричущих аномалій і патологічних ексцесів у людських стосунках (убивств, у тому числі діто- і батьковбивств, самогубств, згвалтувань, насильницьких кровозмішань, оргій, гомосексуального розбещення хлопчиків). Ці потворні випадки з національного буття та світової історії під пером поета однозначно затавровано як аморальні і злочинні або, принаймні (як у випадку Гонти), трагічні. У цьому контексті зрозуміло, що Шевченко не випадково і аж ніяк не необачно підхопив вигадку Чайковського про дітовбивство Гонти – він схопився за неї і розвинув її як таку, що відповідала його глибинному, навіть підсвідомому міфологічному інтересові до подібних випадків. Протилежні крайнощі – ідеалізовані картини патріархально-селянської ідилії, зодягнені в ілюзорні шати, перенесені у сновидіння (“І досі сниться: під горою...”, “Сон”. – “На панщині пшеницю жала...”, “Сестрі”), і то настільки вигадливо, що “в такому світлі і “Садок вишневий коло хати...” сприймається як один із ‘снів’, хай так і не названий”<sup>9</sup>, – створюють у поетичному світі Шевченка характерний романтичний двосвіт недосяжної світлої мрії і пекельної дійсності, притім образ останньої символізує у Шевченка не лише українське чи російсько-імперське пекло, а й пекло уселюдське, світове: гріховною подається утроба не тільки матері-України, а й людської цивілізації як такої. Думається, зумисне вибирати патологічно-трагедійні епізоди й сюжети з біблійних розповідей, історичних катаклізмів та сучасної кріпосницької доби спонукували Шевченка прориви в його чутливій психіці глибинних мук “колективного позасвідомого”, болісне інтуїтивне відчуття фатальних гріхів роду, народу і людства.

Інакше кажучи, те, що в Пушкіна вирувало ззовні, в свідомості, в індивідуальній психіці (свідоме відчуття і спокута передусім власних гріхів, хоча також і злого фатуму, що тяжів на роді Пушкіних, вихідці з якого відзначалися важким характером, який ускладнював їм життя), те у Шевченка таїлося в глибинах “колективного позасвідомого” (інтуїтивне, мимовільне відчуття і спокута гріхів роду – індивідуального, національного, загальнолюдського).

Саме цим найпереконливіше можна пояснити Шевченкову схильність сприймати й змальовувати дійсність часто в чорних тонах, та ще й згущувати темні барви, притім навіть тоді, коли для цього не було достатніх прямих підстав. Так, усупереч поетовим твердженням у вірші “Якби ви знали, паничі...” (“Брати на панщину ходили, / Поки лоби їм поголили! / А сестри! [...] / Ви в наймах вирости чужії [...]”), його брати не служили у війську, а сестри не наймитували; юнацькому коханню Тараса Оксані Коваленко насправді судилася доля щасливої заміжньої жінки, а не загубленої дівчини-покритки, як це зображено у вірші “Ми вкупці колись росли...”<sup>10</sup>. У цих трансформаціях поет не типізує, як тенденційно і хибно

<sup>8</sup> Грабович Г. Самовизначення й децентрування: “Хіба самому написать...” і проблема писання // Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо: З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета. – К., 2000. – С. 88, 90. Водночас теза про те, що Шевченко “глибоко переживав і висловлював у найрізкішій формі відчуття власної провини й своєї гріховної природи” (С. 98), є очевидним перебільшенням, особливо помітним на тлі справді глибоко трагічного дискурсу гріховності, каяття, провини й неминучого покарання у Пушкіна (і не лише у віршах, а й, скажімо, в “Каменном госте” і “Пикової даме”). Шевченкове відчуття власної провини, гріховності та у зв’язку з цим його каяття, було ситуативним (на засланні), Пушкінове – іманентним.

<sup>9</sup> Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка: Літературно-критичний нарис. – К., 1990. – С. 161.

<sup>10</sup> Див.: Жур П.В. Літо перше: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К., 1979. – С. 76–78.

вважало засоціологізоване радянське літературознавство, а містифікує, виходячи з власної фантазії, домислам якої він довіряв найбільше, бо їхнім джерелом у нього була не так навколишня реальність, як щось значно істотніше і впливовіше — містичне відчуття і передчуття долі власної й долі народної.

Звільнений з кріпацтва і зарахований до Академії мистецтв, Шевченко у віршах сумував і лив сльози в умовах свого тодішнього досить комфортного петербурзького життя. У цьому була, звичайно, данина романтичній моді, похідній від сентименталізму: вона захопила й А.Міцкевича, герої якого часто плачуть від сильного зворушення, любовної та національної туги і поезія якого щедро насичена образами сліз<sup>11</sup>. Водночас журливу тональність тогочасних віршів Шевченка, як і гіперболізований трагізм його поезії, не списати на фольклорну та романтично-літературну умовність чи вроджену й сформовану здатність співчувати знедоленим, упослідженим, переслідуваним і гнаним. Це був вияв індивідуального світосприймання Шевченкового, в основі якого лежав синдром невдоволення сущим станом речей у суспільстві й буттям особистості в соціумі. А водночас це було, мабуть, передчуттям — і накликуванням — власної “злої долі” і майбутніх трагічних катаклізмів у житті народу. У цьому Шевченко близький до свого улюбленого Лермонтова, повного екзистенційної туги. За ефектно-утрируваням, але не позбавленим слушності висловлюванням В.Розанова, “Пушкіну і в тюрмі було б добре. Лермонтову і в раю було б погано”<sup>12</sup>. Таємницю “внутрішньої гармонії” Пушкіна Л.Шестов пояснював так: “Для Пушкіна не було нічого безнадійно кепського. Навіть більше: все було для нього придатним. Добре згрішити, добре й покаятися. Добре сумніватися — ще краще вірити. Весело, “обув железом ноги”, мчатися по льоду, піти поблукати з циганами, помолитися в храмі, посваритися з другом, помиритися з ворогом, насолодитися гармонією, облитися слізьми над вимислом, згадати минуле, заглянути в майбутнє”<sup>13</sup>. Утім, за цією показною гармонією крилися і глибокі, нестерпні докори сумління, і певне заперечення себе колишнього, й екзистенційні муки поета, в останніх роках украй виснаженого нервово — як зовнішніми життєвими негараздами, так і внутрішньою боротьбою пристрастей і чеснот. Однак при цьому, за спостереженням С. Франка, “трагізм Пушкіна” “цілковито позбавлений елемента люті, озлоблення, бунтарства, так характерного, наприклад, для Лермонтова і Достоевського. Пушкінський трагізм є, навпаки, скорботна *резиньяція* — печаль, пом’якшена примиренням”<sup>14</sup>. Як на мене, так сказати можна про літературний трагізм, трагізм у творах Пушкіна. Що ж до життєвого трагізму поета, то його кульмінацією став відчайдушний бунт у вигляді останньої дуелі.

Літературний же трагізм Шевченка, подібно до лермонтовського, не позбавлений бунтарства й озлобленості, хоча поет і старався гамувати їх і закликав до цього інших (“Відьма”, 1847, р. 18), “Чи ми ще зійдемося знову?..”, “Меж скалами, неначе злодій...”, “Злоначинающих спину...”, “Не нарікаю я на Бога...” та ін.). Власне, у близькості шевченківського поетичного трагізму до лермонтовського криється, на мою думку, одна з причин того, чому Шевченко більше вподобав собі Лермонтова, ніж Пушкіна: трагічне світовідчуття Лермонтова сильніше промовляло до його чуття й розуму, ніж пушкінська іронія (чи муки сумління пізнього Пушкіна-лірика, втім, у 40–50-х роках ХІХ ст. іще малознаного й

<sup>11</sup> Piechota M. “Jzy” // Piechota M., Lyszczyna J. Słownik Mickiewiczowski. – Katowice, 2000. – S. 193–194.

<sup>12</sup> Розанов В. Пушкин и Лермонтов // Пушкин в русской философской критике... – С. 192–193.

<sup>13</sup> Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – С. 53.

<sup>14</sup> Франк С. Светлая печаль. – С. 477–478.

малоакцентованого). У Шевченковій поезії іронія, сарказм, сатира, інвектива – все зазвичай дуже серйозне (навіть фривольне послання кумі “Н. Т.” містить поважну філософську мотивацію). У Пушкіна, особливо раннього, іронія значно поширеніша, ніж у Шевченка й надто Лермонтова, притім часто потішна, грайлива. У своєму припущенні, що “Пушкін, можливо, більше, ніж інші російські романтики, показує базову схильність до іронічного методу”, Р.Струк має рацію, але передає куті меду, твердячи, буцімто поет “використовує його помірно й делікатно, завжди збалансованим високою серйозністю” (пушкінська “барковіана” якраз виходить за межі помірності, делікатності й високої серйозності). Водночас у Р.Струка влучно окреслено своєрідність Лермонтова: “Поступальний песимізм характеризує лермонтовський розвиток порівняно з пушкінським; усе-таки, це є песимізм, не розмотаний іронією чи самоіронією”; “Лермонтов, можна сказати, послуговується іронією в трагічному сенсі; часто його твори виявляють гіркоту, сарказм і щедру дозу Weltschmerz (світової скорботи, *нім. – Є.Н.*)”<sup>15</sup>. Трагічна й саркастична іронія Шевченка-поета ближча до лермонтовської, ніж до пушкінської. Водночас у застосуванні іронії Шевченко йшов власним шляхом: поетична іронія ролей і масок (за Б.Рубчаком), іронічна відсторонена позиція суб’єкта викладу російськомовних повістей, автоіронія щоденника. Простонародним, сказати б, козацько-демократичним іронізуванням над самим собою – засланим у солдати, позбавленим права друку, зрештою, схильним до мистецької богемі – поет старався “розмотувати” трагізм свого буття (іронічний псевдонім “Кобзар Дармограй”; іронізована дошкульно-тужлива саморефлексія в кінцівці вірша “Ну що б, здавалося, слова...”: “Чого тепер тобі, старому, / У цій неволі стало жаль – / Що світ зав’язаний, закритий! / Що сам єси тепер москаль, / Що серце порване, побите, / І що хороше-дороге / Було в йому, то розлилося, / Що ось як жити довелося, – / Чи так, лебедику?! – Еге...”; гірка іронія у щоденникових записках із приводу вчашань до закладів мадам Гільде й Адольфіни).

Якщо Пушкіна “злобный гений” відвідував у молодому віці, коли поет був охоплений модною хворобою на “байронічну” тугу (“В те дни, когда мне были новы / Все впечатленья бытия [...], / Тогда какой-то злобный гений / Стал тайно навещать меня. [...] / Его язвительные речи / Вливали в душу хладный яд. [...] / На жизнь насмешливо глядел – / И ничего во всей природе / Благословить он не хотел”, – зізнавався ліричний герой вірша “Демон”, 1823), то Шевченка – частіше по засланні, що забрало в нього здоров’я і найкращі роки, тимчасом як надії на влаштування омріяного сімейного затишку ставали дедалі примарнішими (“Ще не було Овідія й не буде, / Яким ти ставсь над мертвеним Аралом: / Таких пекельних нот не чули люде, / Які на серці в тебе звірство брало”, – небезпідставно віршував П.Куліш у посланні “До Шевченка”).

Та в певному відношенні Шевченко за трагічним світовідчуттям ближчий до Пушкіна, ніж до Лермонтова, який “настільки суб’єктивний, що ніколи не в силі пояснити – ні собі самому, ні читачам, – від чого, власне, він страждає. Пушкін, навпаки, надто об’єктивний і мудрий, щоби просто скаржитися на свої страждання; він усвідомлює їх об’єктивну основу і пояснює їх”<sup>16</sup>. Шевченко теж завжди конкретно вказує, *від чого* страждає він сам, а також його народ (від національного та соціального гноблення, суспільної несправедливості, політичних переслідувань). Інша річ, що Шевченко не може збагнути, *за що* і *чому* ці страждання випали:

<sup>15</sup> *Struc R. S. Pushkin, Lermontov, Gogol: Ironic modes in Russian romanticism // Romantic irony.* – Budapest, 1988. – P. 247, 249.

<sup>16</sup> *Франк С. Светлая печаль.* – С. 469.

– на його долю: “За що ж кара, / За що мені муки? [...] / За що, не знаю, а караюсь, / І тяжко караюсь!” (“комедія” “Сон”, р. 207–208, 215–216); “І не знаю, / За що мене Господь карає?” (“А. О. Козачковському”, р. 19–20); “Отак-то я тепер терплю / Та смерть із степу виглядаю, / А за що, ей-богу, не знаю!” (“Хіба самому написать...”);

– на долю ближніх: “За що мене, як росла я, / Люде не любили? / За що мене, як виросла, / Молодую вбили?” (“Лілея”, р. 1–4);

– на долю рідного народу: “Світе тихий, краю милий, / Моя Україно, / За що тебе сплюндровано, / За що, мамо, гинеш?” (“Розрита могила”); “За що, не знаю, називають / Хатину в гаї тихим раєм” (“Якби ви знали, паничі...”); “За що ми голови складали / В оці могили?” (“Буває, в неволі іноді згадаю...”, р. 126–127); див. також “За що ми любимо Богдана?..”, “Іржавець” (р. 49–50), “Осія. Глава XIV” (р. 4, 6–7);

– на долю українців і поляків, що зіткнулися у братовбивчій війні: “А за віщо, / За що люде гинуть? / Того ж батька, такі ж діти – / Жити б та брататься” (“Гайдамаки”, р. 1541–1544);

– на долю інших народів, наприклад, чехів: [Гус:] “За що пропадають? за що Ти караєш / Своїх і покорних, і добрих дітей? / За що зактив їх добрі очі, / І вольний розум окував / Кайданами лихої ночі!..” (“Єретик”, р. 144–148);

– і навіть на долю Ісуса Христа: “І за що / Його, святого, мордували [...]” (“Неофіти”, р. 48–56), – а потім заснованого і втілюваного Ним учення: “За що ж тебе, світе-брате, / В своїй добрій, теплій хаті / Оковано, омурано [...]” (“Світе ясний! Світе тихий!”).

Цікаво, що Пушкін так питання і не ставив; російський народ під проводом царів і дворянства був творцем могутньої держави, сам поет-дворянин не жив у таких вкрай важких, принизливих умовах, як кріпак і заслонець-солдат Шевченко, не “карався” так, як він, фізично нестерпно не страждав (а тому навіть міг уявляти собі страждання солодким і жадати його), тож Пушкіна хвилювало інше: як складеться історична доля Російської імперії (“Клеветникам России”), чи є якийсь сенс у людському житті і в чому він полягає (сумнів устами Євгенія із “Медного всадника”: “[...] иль вся наша / И жизнь ничто, как сон пустой, / Насмешка неба над землёй?” (IV, 388), а головне – який смисл криється у його химерній особистій долі, який невідомий усевладний Творець і з якою метою наділив його палким бентежним серцем, допитливим розумом і неперевершеним поетичним талантом: “Дар напрасный, дар случайный, / Жизнь, зачем ты мне дана? / Иль зачем судьбою тайной / Ты на казнь осуждена? / Кто меня враждебной властью / Из ничтожества воззвал, / Душу мне наполнил страстью, / Ум сомненьем взволновал?..” (“Дар напрасный, дар случайный...”, написано в день народження: 26 травня ст. ст. 1828 р.).

У Шевченка також не раз виникало запитання “нащо?” (або синонімічне “для чого?”): “Думка” (“Нащо мені чорні брови...”), “Нащо мені женитися?..”; “Нащо дала вроду? / Нащо брови змальовала, / Дала карі очі? [...] / Нащо ж мене годувала? / Нащо доглядала?” (“Мар’яна-черниця”, р. 269–271, 274–275); “Нащо мені коса-краса, [...] коли нема / Вірної дружини?” у “Дівичих ночах”). У вірші “Хіба самому написать...” запитання “для чого?” і “за що?” стоять поряд: “Для кого я пишу? для чого? / За що я Україну люблю?”. Якщо пристати на правдоподібну думку В.Щурата, підтриману С.Балеєм, про те, що в поезії “Чернець” “рефлексії і почування “ченця”, що відтятий від світа у келії згадає свої літа молоді, – се почування і рефлексії поета самого, замкненого в тюрмі на заслання”<sup>17</sup>, – то

<sup>17</sup> Балеї С. З психології творчості Шевченка. – Черкаси, 2001. – С. 48.



повне зажури автозапитання цього колишнього запорожця (за авторською версією – Семена Палія): “– Для чого я на світ родився, / Свою Україну любив?” (р. 112–113) – треба вважати екзистенційним запитанням автора, зверненим до самого себе. Отже, в останньому випадку бачимо, що Шевченко, який зазвичай допитувався, *за що* він страждає, ставив також запитання про те, *нащо* він з’явився на світ.

Ще виразніше пушкінське антропософське “*зачем?*” прострумове – як усезагальне екзистенційне запитання (найпевніш, без прямого впливу цитованого вірша “Дар напрасный, дар случайный...”) – у шевченківській поезії “Один у другого питаєм...” (1847):

Один у другого питаєм,  
Нащо нас мати привела?  
Чи для добра? Чи то для зла?  
Нащо живем? Чого бажаєм?  
І, не дознавшись, умираєм,  
А покидаємо діла...

Самовиражений в образі ліричного героя, Пушкін у своєму вірші ставить екзистенційні запитання до себе самого, змальовуючи власний екзистенційний розпач, свою і тільки свою екзистенційну ситуацію – тодішню й майбутню, напророчену в запитанні, зверненому до своєї “жизни”: “[...] зачем судьбою тайной / Ты на казнь осуждена?” (інша річ, що в цих болісних роздумах поета читач може відчувати й нотки власних філософських мук). Шевченко ж у першій строфі свого вірша малює загальну екзистенційну ситуацію, в яку потрапляє кожен смертний. У пушкінському вірші трагізм суто індивідуальний, авторський, а тому максимально напружений, особливо розпачливий, тоді як у першій строфі Шевченкової мініатюри – трагізм загальнолюдський, а, отже, завдяки констатованій спільності долі всіх людей, істотно послаблений, бо розділений на всіх (усвідомлення того, що трагічний алгоритм людського буття однаково властивий усім представникам людського роду, здатне викликати почуття резонерського примирення й моральної компенсації). Пушкін глибоко самотній у своєму екзистенційному стражданні, у відчутті виняткового трагізму свого буття, Шевченко ж у трагічному поставленні-переживанні запитань, на які не знайти відповідей, солідаризується з людською спільнотою. Перший у наведеному прикладі рефлектує, другий – медує. Тим часом у другій строфі вірша “Один у другого питаєм...” Шевченко теж вдається до рефлексивного самовираження – від екзистенційних запитань, що стосуються колективного “ми”, переходить до автозапитання, дотичного свого особистого “я”: “Які ж мене, мій Боже милий, / Діла осудять на землі?”. Після вираження колективного екзистенційного сум’яття він висловлює суто власну релігійно-моральну стурбованість і тривогу. За Шевченком, Вищі Сили судитимуть людину не за рівнем її заглиблення в екзистенційні таємниці, бо вони незбагненні, чи в сенс буття, який з покоління в покоління залишається непізнаним, а за її ділами – добрими чи злими. Відтак ліричний герой відчуває особливий трагізм своєї екзистенції як екзистенції власне поета: його мучить, що в неволі з його душі народжуються і виростають вірші (“діти”), які несуть “стид” на Бога, а тому “гнівають” Усевишнього (ще один вияв топосу каяття).

Стояв Шевченко і перед гамлетівським запитанням “*бути чи не бути?*”: “Стань же братом, хоч одури, / Скажи, що робити: / Чи молитись, чи журитись, / Чи

тім'я розбити?!" ("Заворожи мені, волхве...", 1844, апострофа до М. Щепкіна). Домінує ж у його поезії, як на мене, запитання "за що?". Гадаю, таке різне акцентування екзистенційних запитань — "за що?" у Шевченка і "зачем?" ("нащо?") у Пушкіна — було зумовлено не так перипетіями їхніх доль, як насамперед відмінностями їхніх індивідуально-філософських світосприймань, сформованих не тільки різними обставинами життя, а й неоднаковими вродженими нахилами.

Цікаво, що А. Міцкевич, який сам схилявся до того, щоб ставити питання про причини й сенс тяжких страждань рідного народу ("Книги польського народу і пілігримства", паризькі лекції), водночас, завдяки релігійній лектурі, усвідомлював, що в них криється небезпека диявольської спокуси, якої треба остерігатися: "Перша мова сатани до людського роду / Почалася найскромніше від слова: чому?" (афоризм "Сур?"). Міцкевича з його "гносеологічною манією" більше хвилювало практичне запитання "як?". "Ядром Великої Імпровізації є основне запитання, скероване Конрадом до Бога, і звучить воно: як? Це запитання, що стосується до способу, своєрідного припису know how для управління людьми"<sup>18</sup>. Шевченко теж прагнув влади над людськими душами. Він звертався до "пророка", героя "Тризны": "[...] научи владеть сердцами / Людей кичливых и своим, / Уже растленным, уже злым... / Скажи мне тайное ученье / Любить гордящихся людей / И речью кроткой и смиреньем / Смягчат народных палачей, / Да провещаю гимн пророчий [...]" (р. 76–83); "Мій Боже милий, / Даруй словам святую силу — / Людськеє серце пробивать, / Людськії сльози проливать, / Щоб милость душу осінила [...]" ("Марина"), р. 121–125). У "Неофітах" він благав Божу Матір дати його "душі убогій" таку "силу, / Щоб огненно заговорила, / Щоб слово пламенем взялось, / Щоб людям серце розтопило. / І на Україні понеслось, / І на Україні святилось / Те слово, Божеє кадило, / Кадило істини" (р. 80–88). Проте на питанні, як досягти цієї духової влади, Шевченко не акцентував.

Для Міцкевича істотно, як управляти людськими душами, як (яким чином) змінити світ, добитися незалежності Польщі, якими засобами можна послуговуватись для цієї мети (останнє питання поставлено в поемі "Конрад Валленрод"). На ці запитання він і силкується знайти відповіді, запропонувати керівництво до дії. Шевченко теж запитував "що робити?" — і не лише в особистому плані (щойно цитований уривок із "Заворожи мені, волхве...", інваріант "Що ж діяти?" у вірші "Нащо мені женитися?.."), а й, очевидно, і в суспільному, бо також давав співвітчизникам настановчі відповіді: "Обніміться ж, брати мої" ("І мертвим, і живим...", р. 260), "[...] вставайте, / Кайдани порвіте [...]" ("Як умру, то поховайте..."), "[...] треба миром, / Громадою обух стальть [...]" ("Я не нездужаю, нівроку..."). Не залишається без відповіді і його запитання про можливість кардинальних політичних змін і заведення у майбутньому справедливого соціального ладу: "Чи буде суд! Чи буде кара! / Царям, царятм на землі? / Чи буде правда меж людьми? / Повинна быть, бо сонце стане / І осквернену землю спалить" ("О люди! люди небораки!"). При цьому для Шевченка важливіше не пізнання правди (про світ, Бога, людину), а утвердження правди (справедливості): "[...] святая / На землю правда прилетить [...]" ("Ісаія. Глава 35"), "[...] правда оживе [...]" ("Осія. Глава XIV").

Крім запитання "як?", засадничим для Міцкевича було також запитання "коли?"<sup>19</sup>. Коли повстане польський народ, виборе незалежність, а еміграція повернеться

<sup>18</sup> Cieślа-Korytowska M. Zagadnienie poznania w *Dziadach* // Cieślа-Korytowska M. O Mickiewiczu i Słowackim. — Kraków, 1999. — S. 184, 178.

<sup>19</sup> Tomaszewska G. Mickiewicz — Krasiński: O wyobraźni utopijnej i katastroficznej. — Gdańsk, 2000. — S. 111.

на батьківщину?.. Така форма запитання, пов'язаного з часом здійснення заповітних мрій — про справедливе життя на світі, про вільну Україну, про своє (і товаришів) повернення на волю з тюрми, із заслання, — властива й Шевченкові: “Пекла мало!.. Люде, люде! / Коли то з вас буде / Того добра, що маєте?” (“Гайдамаки”, р. 2153–2155); про “правду нашу п'яну”: “Коли вона прокинеться? / Коли одпочити / Ляжеш, Боже, утомлений? / І нам даси жити!” (“Кавказ”, р. 25–29); про частину краян — “німих, подлих рабів”, “донощиків і фарисеїв”: “О роде суєтний, проклятий, / Коли ти видохнеш? Коли / Ми діждемося Вашингтона [...]” (“Юродивий”, р. 18, 22, 26–28); “[...] ви гарнесенько і я / Із-за решотки визирали. / І, певне, думали, коли / На раду тиху, на розмову, Коли ми зійдемося знову / На сій зубоженій землі?” (“Згадайте, братія моя...”); “О доле моя! Моя країно! / Коли я вирвусь з цієї пустині?” (“А. О. Козачковському”, р. 79–80).

З.Красінського ж, який почував фізичну і психологічну ущербність власного ества, хвилювала зв'язка запитань “*хто я?*” і “*що буде?*” (з ним особисто, з Польщею, з людством — у земному і трансцендентному вимірах). Уже в ранній повісті “Адам Шаленець” (1831), яка є літературною транспозицією його власної долі, він уперше відкрито поставив запитання “*хто я?*” і на постаті центрального персонажа, з його таємничим почуттям вини і плямою гріха, показав, що усвідомлення відповіді собі на це запитання приводить до відчаю, навіть до хвороби<sup>20</sup>.

Натомість молодий Шевченко переймався насамперед національним самопізнанням, звідси у його поезії до заслання проартикульовано колективні автозапитання: “що ми?.. / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?..” (“І мертвим, і живим...”, р. 156–158). Пізнавальні рефлексії над власним же еством у Шевченка виразнюються у невірничій та позасланчій ліриці (іронічне “Які з нас люде?” у “Долі”), у листах із заслання, в щоденнику.

Якщо Міцкевич і Красінський — це переважно відповіді (чи, точніше, спроби відповідей), то Пушкін і Шевченко — це насамперед запитання<sup>21</sup>.

*м. Львів*

<sup>20</sup> Kubale A. Dramat bólu istnienia w listach Zygmunta Krasińskiego. – Gdańsk, 1997. – S. 41.

<sup>21</sup> Так, проблемним філософсько-екзистенційним запитанням, вкладеним у уста Сальєрі, завершується трагедія “Моцарт и Сальєри”: “Но ужель он прав, / И я не гений? Гений и злодейство / Две вещи несовместные. Неправда: / А Бонаротти? или это сказка / Тупой, бессмысленной толпы – и не был / Убийцею создатель Ватикана?” (приміт. авт.: “Существует предание, что Микеланджело умертвил натурщика, чтобы естественнее изобразить умирающего Христа”). Пор.: “<...> в “Пире во время чумы” екзистенційне запитання ставиться релігійно: чи вартують взагалі земні, плотські радощі того, щоб ради них нехтувати духовими ідеалами, святинями пам'яті? Це запитання так і залишається відкритим, оскільки обидва герої взаємно визнають правоту один одного, і тим самим діалогічно безкінечною виявляється проблематика “Маленьких трагедий” у цілому” (Криницький А. Б. О принципе построения системы персонажей “Маленьких трагедий” Пушкина // А. С. Пушкин и мировая культура. Междунар. науч. конф.: Материалы. – Москва, 2–4 февраля 1999 г. / МГУ; Филолог. фак-т. – [М.: Без изд-ва и г.] – С. 86). В “Медном всаднике” різні дискурси “створюють типову для пізнього Пушкіна панораму думок: запитань ставиться більше, ніж дається на них відповідей” (Буркхарфт Д. Семиотика пространства: Семантический анализ поэмы “Медный всадник” Пушкина // Университетский пушкинский сборник. – М., 1999. – С. 200).